

ÁLLAPOT ÉS FOLYAMAT NYELVÜNKBEN ÉS MŰVELTSÉGÜNKBEN:

KÉT SZÓCSALÁDRÓL

Írta: dr Végvári József

Debrecen

Mai nyelvhasználatban nagyjából kétféle dolgot értenek szócsaládon. A nyelvészetben belül az alapszóból továbbképzett vagy vele összetett alakokat értik, pl. *víz, vizes, vízi, vízmű, vízöntő, vízfejű*, stb. A szűkebben vett nyelvészetben kívül az anya- és idegennyelv-oktatásban találkozunk a fogalommal, mint valamiféle gyakorlati módszerrel, mely a képleírás, fogalmazás tanításában, illetve idegen nyelvről a szótanulás könnyítésére szolgálhat. Ezen kívül a szavak közötti kapcsolatok vizsgálatában a nyelvészet még megengedi az ún. jelentéstani mezőket, mely szerint a *víz, nedvesség, folyadék, eső, tó*, stb. együvé tartozna, illetve az ún. asszociációs kapcsolatokat; itt lélektani kísérletekben vizsgálják, ki milyen igéket, mellékneveket, stb. kapcsol össze a vízzel. Ha pedig angolul beírjuk a Világháló kereső rendszerébe, akkor esetleg hosszú szójegyzékeket kapunk egy kaptafára – pl. az összes *-ack* végű angol szót – talán azért, hogy költőcskéknak segítsenek rímeik faragásában. Úgy látszik, nyelvészek és pedagógusok közösen dolgoznak azon, hogy a szócsalád – szerintünk eredendően szerves és szentségi - fogalmát lejárassák, jelentőségét kisebbítsék. Okuk van rá – mint ez alább kiderül.

Máris gyorsan bevalljuk, hogy mi a szócsaládot egészen más értelemben használjuk, minek során támaszkodunk Lugossy József elfeledett nyelvészünk tanulmányaira, illetve a maiak közül Pap Gábor művészettörténésznek a magyar népművészetre irányuló kutatásaira. Mi magunk a szócsaládra meghatározással sem szolgálhatunk, ugyanis a fogalmak „definíálását” az indogermán szemlélet és gondolkodás sajátosságának tartjuk, melynek semmi köze a mi nyelvünkhöz és hagyományainkhoz. Ezekhez szerintünk elsősorban az ún. rokonító gondolkodás (analógiák) révén tudunk közel kerülni – ugyanez áll a magyar népművészetre és –költészetre. Úgy véljük, lejárt az ideje a „tudományos objektivitás” és „racionalizmus” álarcában 150 éve szünet nélkül folytatott magyarelles támadásoknak.

Hamis „definíciók” helyett néhány ismérvet sorolunk fel a szócsalád itt használt fogalmához, melyek egyúttal a rokonító gondolkodást is jellemzik, vagyis csekély változtatással a népművészet képeleire is érvényesek:

- 1) Egyetlen szó (vagy képjel) sem áll magában, vagyis nincsenek „rideg szavaink” (Lugossy), előbb-utóbb minden szavunkat szerves (vagy természetes) rendszerbe tudjuk állítani, idő, tapasztalat és ráhangolódás függvényében; ez alól csak az újabban szókincsünkbe furakodó és ott helyüket nem találó elemek jelentenek kivételt, mint *program, szenzáció, probléma* és társaik (bár ezek egy része ún. visszatérő szó, ahogyan pl. *rádió* hazatalál a *ragyog* családjához).
- 2) Szavaink szervesen illeszkednek családjukba és a szókincs egészébe. Áll(at) és nő(vény) alábbi kibontása szemlélteti a szerves kapcsolódásokat. Ezzel szemben a mai nyelvészet kizárólag szervesen kapcsolódásokat és megközelítéseket ismer el; ilyenek nemcsak a nyelvtörténeti elemzések (etimológiák) szigorúan lineáris időbeli sorai,

hanem a Saussure óta divatba jött, ún. strukturális vizsgálatok is – mert hát indogermánéknál a struktúra csakis szervesen lehet. De nem úgy nálunk.

- 3) Minden szócsaládnak van a mindennapi tapasztaláson túlmutató szentségi-mesei arculata, sőt gyakran ez adja lényegét. Szabadjon ezt hívó emberként így átfogalmaznom: minden szó Jézushoz vezet. Olyan rettentően nem kellene ezen ámuldozni, hanem esetleg próbáljuk meg elfogadni, hogy Jézus – a Logosz, magyarul: a testté lett Ige, és ez nem valamiféle „szimbóleon”, hanem maga a kézzel (is) tapintható valóság.
- 4) Lugossyt követve szélesen értelmezzük a szócsalád fogalmát. Nálunk beletartoznak az azonos alakú szavak (így a jelenleg vizsgált két szó mellett *tűz, méh, hold, rag, ér, ár*, és még sok-sok úgy nevezett homonima), a hangrendi párok, az ikerszavak.
- 5) A történeti-összehasonlító nyelvészet módszerei és eredményei csak másodsorban, kiegészítő jelleggel veendők figyelembe.

Népművészeti vizsgálódásai során Pap Gábor a következő sarkalatos tételhez jut: a valóságnak kétféle arculata, megnyilvánulása vagy viselkedésmódja van, állapot és folyamat, s a kétféle viselkedésmód a képanyagban állatok és növények, nyelvünkben pedig az *állat* és *növény* szavakkal képleteződik. Az állapot és folyamat közötti átmenet pedig úgy jelződik, hogy az állat megszólal, azaz szájából (csőréből) ágas-bogas növényi képlet tör elő, mely gyakran körülfonja az állat testét. A nyelvész számára közvetlenül adódik a feladat: e két – nyilvánvalóan alapvető fontosságú - szó családjának fölismerése, kibontása, legalábbis e munka elkezdése.

Kezdjük *áll* szavunkkal. Még mielőtt eljutunk az *állat*-hoz, feltűnik az *áll* alapszó többértelműsége, különösen ha eltekintünk a magánhangzóra tett ékezetől és a mássalhangzó hosszúságától. Vegyük őket sorra. Az *áll* főnév – mint CzF (a Czuczor – Fogarasi-féle szótár) észreveszi – arcunk *aL*-apja, *aL*-só része, s valóban az *aL* gyökből vezet le. Mi még tegyük hozzá, hogy egyúttal arcunk *ki-áll*-ó része, és ha nagyon kiáll, valószínű akaratos (ha ugyan nem erőszakos) jellemünk miatt környezetünk esetleg *ki-áll*-hatatlannak fog minket tartani.

Az *aL* gyökkel – mely egyébként önálló szó is lehet – megérkeztünk az alsó világba, melynek jelölője a háromszintű világképben a *HaL*. Ez csak a szókezdő *h* hangban különbözik az *aL* gyöktől, mely hang több nyelvben vagy nem is ejtendő, vagy elhagyható. Minthogy az azonos alakú szavak mellett a hangrendi párokra is ügyelnünk kell, észrevesszük, hogy *állat* majdnem pontos hangrendi párja az *élet*. Talán érdemes megjegyezni, hogy az oroszban nincsenek hangrendi párok, de az *állat* nevét (*zhivotnoye*) a régebben *élet* (ma *has*) jelentésű *zhivot* szóból vezetik le. Az angolok és franciák a latin *anima* (esetleg még *bestia*) szóból származtatnak; *anima* jelentései: 1) szél, lélegzet 2) élet 3) holtak lelkei, szellemek, árnyak 4) élőlény. Tehát a magyar teljesen egyedülálló módon vezet le az *áll* igéből saját *állat* szavát, melynek jelentései történetileg: állapot, lény, dolog, lényeg, termet, eszköz, *animalis*.

Az idegen nyelvi példák után igazán nem csodálkozhatunk azon, hogy *állat*-nak nyelvünkben *élet* lesz a hangrendi párja. Vajon az *él* szónak van-e? De talán előbb ennek homonimiáját kellene feloldanunk, mert hiszen főnév is lehet! Sejtjük-e vajon, mi köze lehet a (borotva)*élni* az élethez? Vagy a halálhoz? Talán elég visszaemlékezni a „Papucsszaggató királykisasszonyok” című mesére (Benedek Elek), vagy rápillantani az Arató Szűz ábrázolásokra – éles szerszámmal, sarlóval arat. A Szűz – Halak tengelyen vagyunk az Állatövben, a *HaL* pedig (újabb homonima) a halált idézi meg. Minthogy az étellel szorosan

együtt jár a halál is, nyelvünkben az ÉL-HaL páros ikerszónak tekinthető, mint a *süt-főz, eszem-iszom, jár-keL*, és még rengeteg ilyen szópár. Az Állatöv a Halak jeggyel végződik, vagyis a halállal, majd újrakezdődik a szomszédos jeggyel, a Kossal, melyben Jézus feltámad újra ÉL - legyőzve a halált. A kettő közötti átmenetet pedig talán (el)aLÉL (= *ájul*) igénk fejezi ki.

A HaLaK szócsaládjába beletartozik aLaK is – a *h* hang elhagyásával. Gondoljunk a halottkultuszra, a halotti maszkra, a farsang utolsó napján megjelenő alakoskodókra, akik valódi énjüket-létüket elrejtő áL-arcaikkal (lárvaikkal – aLaK eredeti jelentése: báb) mintegy kijelölik a halálhoz, a nagypéntekhez vezető időszakot. Vegyük észre, hogy ezek áLLaT-aLaKoskodók – és mi volt a latin *anima* harmadik jelentése? holtak lelkei, szellemek, árnyak. De nem téved az sem, aki a HaLaK – vagy inkább az ÉL-HaL - szócsaládjához veszi HaLK melléknévünket (és nemcsak azért, mert a halak nem adnak ki hangot). Ezen összefüggésnek érdekes angol párhuzama van: *mum* a csendre vagy titoktartásra felszólító indulatszó (ilyen a *Mum's the word!* kifejezés is), *mummer* jelentése pedig: alakoskodó, némajáték szereplője (gondoljunk a mi Luca-napi alakoskodóinkra). – HaLK szavunk főnévi jelentésére, illetve ennek összefüggésrendjére terjedelmi okokból most nem térhetünk ki.

Az itt elsősorban vizsgált áLL(at) szónak azonban vannak olyan párjai is, melyekben kettőzött az *l* hang. Idetartozik mindenk előtt az eLL- tő, melyből mindjárt két igét is kapunk: az *ellik* és *ellet* tárgyatlan-tárgyas igepárost. A dolog akkor válik igazán érdekessé, ha a hangrendiséget tovább *pörgetve* (Csontváry kifejezése), oLLó-hoz – vagyis újabb homonimához jutunk. Ebben a hagyományoktól elvadult, városi világban kevesen tudják, hogy a fémből készült vágóeszköz mellett e szónak „állati” jelentése is van: „ollózik, ellik a kecske” –mondják ma is a székely és csángó gazdák, sőt a kecske mellett mondható még a zergéről és őzről is. Nem véletlen, hogy az ollóval rendelkező Rák jegye, illetve tulajdonságcsoportja képletezi az Állatövben a család alapítását, a fogamzást, másállapotot, és magát a szülést; az olló ugyanis fontos eszköze a bábának. A Rákkal szemközti Baknak, illetve Kecskének pedig azért van ollója, mert itt valósul meg a szülés-születés a maga testiségében, gondoljunk december 24-ének történéseire. A hangrend szerinti nyelvergetés utolsó állomása pedig üLLő lesz, melyen a kovács dolgozik, aki gyógykovács is, sőt az új ember kovácsa. Sámánok elhívásáról szóló történetekben találkozunk a képpel: a jelölt testét darabokra vagdalják, megfőzik vagy vízbe vetik, majd a kovács fogójával kiszedi a testrészeket, s üllőjén újra összekovácsolja a testet.

Az állapotról már eleget tudunk, következzen a folyamat, melyet Nő szavunk kétalakúsága képletez. Természetesen most sem származásbeli kapcsolatról lesz szó, hanem rendszerré szerveződésről, amiről az akadémikus nyelvészet tudni sem akar. CzF-ből idézünk: „...a nő főnév egy alapfogalom alá tartozik a nő igével, mennyiben mindkettőben alapfogalom az önmagából fejlődő szaporodás, terjeszkedés, nagyobbodás. A nőnek, legyen az ember vagy oktalan állat, vagy növény, életszervi rendeltetése, hogy nemét közvetlenül szaporítsa, terjeszsze, tenyészse, növeszsze... E szerint a „nő” főnév nem más, mint cselekvőleg értett igenév *növő* v. *ne-ő*, épen úgy, mint a *vő* am. *vevő*, a *hű* am. *hivő*.” Ehhez még természetesen hozzávesszük a növényt, és ezzel befejezettnek véljük a munkát. Ahogyan áLLaT a valóság állapotszerűségét, NőVÉNY a folyamatszerű viselkedését képletezi. Ily módon a népművészetünkben oly gyakori beszélő állatok egyfelől állapot és folyamat egymásba hatását jelzik, másfelől az igével való teremtés mindenkori érvényességét és hatályát. A teremtés első körében megtestesült az ige, azaz folyamat állapotá mereredett. A beszélő állat mintegy „továbbmondja a teremtést” (Pap Gábor), szájából folyondárként tekeredő növényi

képletek törnek elő – az ige újra készen áll arra, hogy megtestesüljön, állapotá merevedjen, hogy igéből névszó váljon.

Ne tekintsük ezzel befejezettnek a munkát, hanem folytassuk Nő szócsaládjának kibontását, mondjuk a Nyű szóval, mely – egyáltalán nem véletlenül – ismét kétféleképp alakuló szó. Igeként eredetileg a kender fölszedését, gyökerestől való kitépését jelenti; de nemcsak ez a szakasz, hanem a kender teljes feldolgozása női munka, mint néprajzi lexikonunk helyesen megállapítja. Ami a növést, növekedést illeti, keresve sem találunk alkalmasabb növényt, hiszen a leggyorsabban növekvő haszonnövényünk (érdekes, hogy a Pallas nagylexikon ezt a tényt nem említi). Továbbá nyilván idetartozó a NYŰG (akár „ismeretlen eredetű”, nagy etimológiai szótárunk szerint, akár nem), hiszen kenderből fonják ezt a béklyószerű eszközt (néha lószörből), és a NYŰST is (akár „bolgár eredetű”, akár nem), hiszen ez a szövőszék egyik alkatrésze, illetve jelent még vastagabb kenderfonalat vagy a hosszanti fonalak összességét a szövőszéken. Most újra a Szűz térségében járunk: a fonás, szövés mint jellegzetesen női tevékenységek, a NYŰG szerepe pedig a visszafogás, fékezés, ellenőrzés. Míg a Nyű főnévi jelentésében (= légylárvá, kukac) megint másféle arculatát idézi, amit így lehetne összefoglalni: sokan vannak és egyformák. Gondoljunk Mirkó királyfi történetére: „...Meglátja az ördögös szülét, aki egy rettentő nagy szövőszék mögött ül, és katonákat sző. Amint jobbra dobja a vetélt, két huszár ugrik ki a szövőszékből, amint balra, két gyalogos katona.” Utolsó példánk a NŐSTÉNY szó székely változata: NyüVeSTÉN (Krizsa János közli), mely hangtanilag szépen egybefogja a Nő családjának eddig feltárt elemeit (mellesleg mindkét Nő-nek van NY hangú változata).

Miért nem látják sokan a valóság folyamatszerű arculatát? Nemcsak indoeurópaiak, hanem saját hagyományaiktól, nyelvüktől elfordulni igyekvő magyarok sem. Talán sohasem derítettem volna ki, ha nem kényszerülök arra, hogy ezt a kifejezést angolra fordítsam. Ugyanis tisztán nyelvi oka van ennek a furcsa vakságnak, annak, hogy beszélő állat helyett – legelésző, vagyis lombot, levélzetet, virágokat eszegető állatot lát. Ez nemcsak azért furcsa, mert az indázó, ágazó-bogazó növényfolyam gyakran ragadozó állat, madár, sőt hal szájából tekeredik elő, hanem azért is mert, a *szóvirág* fogalma – tehát beszéd és növény jelképes kapcsolata – megvan az indogermán nyelvekben is.

Az állapot fordításával egyébként nincs semmi gond: ez angolul *state*, és ugyanúgy az *állni* igével függ össze mint a magyarban. Folyamat angolul *process*, de nem tudtam, hogy ők ezen pontosan mit értenek, és ezért értelmező szótárakhoz nyúltam. Ekkor kitűnt, hogy nagy különbség van a magyar és az indogermán értelmezés között. Idemácsolom, illetve fordítom néhány ismertebb egynyelvű értelmező szótár magyarizációját, elsőnek a magyar, utána a két legtekintélyesebb angol szótár¹:

- Bizonyos eredményre vezető változások v. események egységes és folytonos, összefüggő sora (MNYÉSZ);

¹ Itt vallanám be, hogy maguknak a szótári magyarizációknak, értelmezéseknek a lefordítása is komoly gondot okozott, és azt kell mondom: kellett hozzá a nyelvtanárként eltöltött nyelven, és a szerves műveltség köreiben eltöltött huszonöt év.

- Meghatározott módon végbemenő, folyamatos és szabályos esemény vagy így végrehajtott cselekvés, illetve ezek egymást követő sorozata, melynek sajátos eredménye vagy kimenetele van; hosszantartó művelet vagy műveletek sora (OED);
- Történések, lépések vagy események sorozata (Webster)
- Változást előidéző történések sorozata (Collins);
- Olyan folyamatos történések sorozata, melyek egy bizonyos célhoz, eredményhez vagy állapothoz vezetnek (Reader's Digest)
- Változások sora (COD);
- Valamely cél érdekében végrehajtott cselekvések sora, természetes módon lezajló változások sorozata (CD Online);
- Egymást váltó állapotok sorozata (Ozsegov);
- Valamely mintának megfelelő, és adott célra irányuló események vagy cselekvések rendezett láncolata (Larousse).

A szótárakat böngészve és a fenti értelmezéseket tanulmányozva, a következő megjegyzéseket tehetjük: 1) alapvető baj az, hogy az indogermán nyelveknek nincs saját szavuk a vizsgált fogalomra; a latin *processus* szót veszik át (az orosz is!), mely már ott sem jelenti a magyar értelmezés szerinti folyamatot; 2) bár *folyik* igéjük van, nem képesek ebből származtatni a folyamatot; 3) a latinból átvett (örökölt) szó cikkén belül állandóan keverednek az olyan jelentések, mint *lefolyas*, *haladás*, (ipari, jogi vagy közigazgatás) *eljárás*; 4) a főntebb látható – a magyar értelmezéshez legközelebbinek látszó – magyarázatok mindegyikéből hiányzik a lényeg: „egységes és folytonos, összefüggő”, e három jelző együttese, amitől számunkra folyamat a folyamat.

Ha indogermánék nem ismerik föl a valóság folyamatszerű viselkedését, ha nincs is erre vonatkozó szavuk, akkor mivel próbálják helyettesíteni? Kiderül a fenti szótári magyarázatokból: állapotok egymást követő, gyors váltakozásával – ahogyan például a film készül. Tehát széttördelik a valóságot, nem tudják elképzelni, hogyan lesz egy mértani ábrát mutató faragásból növényi képlet, abból pedig – zökkenőmentes, pontosan nem jelölhető átmenettel – mondjuk egy galamb. Ebből az is megjósolható, hogy a most divatba jött digitalizálás sem fog javítani a helyzeten, sőt tovább rontja azt: a valóság még apróbb darabokra törik, még művibb-mesterkéltbb lesz, és két nagyságrenddel több lehetőség lesz a megtévesztésre, torzításra. És az is érthetővé válik, miért kellett Lugossy József ellen 150 évvel ezelőtt a bécsi ügynök Hunsdorfernek és hazai labancokból összeverődött bandájának hadjáratot indítani az „objektív tudományosság” ürügyén. Akik nem bírták elviselni – és mai követőik ugyanúgy nem tudják elviselni - hogy van legalább egy nyelv Európában, amely nem az evolúció – az ostoba darwini tévtan – terméke, hanem a Teremtő ajándéka és üzenetének hordozója, amely nyelv nem az önös anyagi haszonszerzésnek és mások legázolásának eszköze, hanem eredendő célja szerint az Istennel való párbeszédet, a valóság szerves képletezését, magunk és mások épülését szolgálja.

Debrecen, 2012. június 2.